

Б. П. Ратушна*

ОБСТАВИНИ, ЩО НЕ ПОТРЕБУЮТЬ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Сьогодення політичного і соціально-економічного розвитку України характеризується вдосконаленням законодавства, що визначає правове становище громадян та юридичних осіб і встановлює гарантії реалізації захисту їх прав, свобод, закріплених Конституцією і іншими законами України. Відповідні норми Конституції знаходять подальшу деталізацію у галузевому законодавстві. Саме тому Цивільний процесуальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 18 березня 2004 р. має важливе значення як основне джерело цивільного процесуального порядку здійснення цивільного судочинства і, безперечно, відіграватиме важливу роль у розбудові України як демократичної, правової держави, визначальна роль у якій належить судовій владі.

На сучасному етапі вдосконалення цивільного судочинства та розширення змісту принципів змагальності, диспозитивності, оперативності, процес доказування як шлях до встановлення істини по справі набуває особливого значення. Для того, щоб досягти максимальної ефективності доказового процесу, законодавець визначив коло обставин, які не потребують доказування. Існування таких обставин покликане сприяти спрощенню процедури доказування з метою правильного і швидкого вирішення цивільних справ.

В українських науково-теоретичних джерелах питання про докази і доказування у цивільному судочинстві ще не набуло достатнього розвитку. Прийняття нового Цивільного процесуального кодексу України (надалі — ЦПК), на жаль, практично не викликало творчого ентузіазму серед вчених-процесуалістів. Наукових статей з коментарем положень, новел ЦПК дуже мало¹. Загалом зазначену проблематику розглянуто у монографії С. Фурси та Т. Цюри². Серед небагатьох, хто взяв участь в обговоренні цього важливого нормативно-правового акта, є також Д. Л. Луспенник, котрий зокрема аналізує можливості застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій з метою розподілу обов'язків з доказування³.

Обравши для дослідження дану тему, автор статті ставив перед собою завдання проаналізувати позитивні та негативні аспекти переліку підстав звільнення від доказування, передбачених ЦПК України, і на основі цього аналізу виробити пропозиції стосовно потреби вдосконалення чинного цивільного процесуального законодавства в зазначеному питанні.

На підставі ст. 61 ЦПК України до підстав звільнення від доказування належать:

- 1) обставини, визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, не підлягають доказуванню.
- 2) обставини, визнані судом загальновідомими, не потребують доказування.
- 3) обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини.

© Ратушна Б. П., 2006

* старший викладач кафедри цивільного права та процесу Львівської комерційної академії

¹ Луспенник Д. Л. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України // Право України. — 2005. — № 8. — С. 56.

² Фурса С., Цюра Т. Докази і доказування у цивільному процесі. — К.: Видавець С. Я. Фурса, КТН, 2005. — 254 с.

³ Луспенник Д. Л. Вказана праця. — С. 56-60.

4) вирок у кримінальній справі, що набрав законної сили або постановою суду у справі про адміністративне правопорушення обов'язкові для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено вирок або постанову суду, з питань, чи мали місце ці дії та чи вчинені вони цією особою.

Розглянемо кожну з підстав звільнення від доказування окремо.

Обставини, визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, не підлягають доказуванню.

Варто зазначити, що визнання — це вид пояснення сторони, що підтверджує наявність чи відсутність обставин, які входять до предмета доказування другої сторони. Аналізуючи цивільне процесуальне законодавство окремих країн, можна зробити висновок, що визнанню стороною обставини надається різне значення. Так, на підставі ч. 3 ст. 68 ЦПК Російської федерації суд не приймає визнання стороною обставин, що мають значення для справи, якщо в нього є підстави вважати, що визнання вчинено з метою приховати дійсні обставини справи чи під впливом обману, насильства, погрози, добросовісної помилки⁴.

На мій погляд, слушна позиція передбачена в ст. 408 ЦПК Франції, згідно з якою визнання є обставиною, що не потребує доказування, проте, допускається воно лише стосовно прав, які є в повному розпорядженні сторони, яка робить визнання.

Позитивно оцінюючи визнання обставин як підставу звільнення від доказування, вважаю, що суд не повинен встановлювати причину визнання стороною певного факту, оскільки, згідно з принципом диспозитивності сторона має право визнавати чи не визнавати обставини, якими інша сторона обґрунтовує свої вимоги чи заперечення стосовно прав, які є в повному розпорядженні сторони. Для уникнення помилки з боку сторони, яка визнає певні обставини, суд повинен роз'яснити цій стороні наслідки визнання нею обставини. У зв'язку з цим видається спірним міркування, що суд зобов'язаний повно дослідити докази і відносини сторін по справі у разі виникнення сумнівів щодо правомірності визнання позову чи юридичного факту⁵. В. Рожнов вважає, що від доказування визнаних фактів повинна звільнитись лише та сторона, на користь якої здійснено визнання⁶. На думку цього автора сторона, яка зробила визнання, повинна довести за допомогою існуючих засобів доказування реальне існування тих обставин, які вона визнала. Така думка не узгоджується з ч. 1 ст. 61 ЦПК, згідно з якою визнання не призводить до перерозподілу обов'язків по доказуванню, а повністю звільняє осіб, які беруть участь у справі, від доказування цієї обставини. Крім цього, ця думка нівелює сам принцип змагальності у цивільному процесі, за яким кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підтвердження своїх вимог чи заперечень. Згідно з цим принципом сторона не повинна доводити обставини, які підтверджують вимоги чи заперечення іншої сторони.

Разом з тим слід зазначити, що відомий російський професор Ю. С. Гамбаровський ще у ХІХ ст. висловив слушну думку про те, що є виняткові ситуації, коли визнання стороною певного факту, не звільняє обидві сторони від обов'язку довести існування цього факту. Так, визнання стороною факту її недієздатності через психічне захворювання суд не може прийняти бездоказово⁷.

Сторона, яка визнала обставини в попередньому судовому засіданні, може відмовитись від цього визнання під час розгляду справи по суті. Відмова від визнання буде прийнята судом,

⁴ Жуйков В. Принцип диспозитивности в гражданском судопроизводстве // Российская юстиция. — 2003. — № 7. — С. 16.

⁵ Андрушко А. В. Принцип диспозитивности в цивільному процесі: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002. — С. 9.

⁶ Рожнов В. Принцип оперативності у цивільному процесі: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2000. — С. 13.

⁷ Гамбаровский Ю. С. Курс лекций 1894-1895 ак. г. // Гражданский процесс. Хрестоматия / Под ред. М. К. Треушников. — М.: Городец, 2005. — С. 367.

якщо сторона, яка відмовляється, доведе, що вона визнала ці обставини внаслідок помилки, що має істотне значення, обману, насильства, погрози, тяжкої обставини або обставини визнано у результаті зловмисної домовленості її представника з другою стороною (ст. 178 ЦПК). Тобто, відмова від визнання входить до предмета доказування по справі. Про прийняття судом відмови сторони від визнання обставин суд постановляє ухвалу. У разі прийняття судом відмови сторони від визнання обставин вони доводяться в загальному порядку.

Варто зазначити, що на підставі ст. 61 ЦПК всі особи, які беруть участь у справі, мають право визнавати обставини, що мають значення для справи. Проте, відмовитись від визнання обставин під час розгляду справи по суті на підставі ст. 178 ЦПК можуть лише сторони. Видається за необхідне усунути цю прогалину в законодавстві і надати право відмовитись від визнання, здійсненого у попередньому судовому засіданні, не лише сторонам, а і іншим особам, які беруть участь у справі, і внести відповідні зміни до ст. 178 ЦПК України.

Обставини, визнані судом загальновідомими, також не потребують доказування (ч. 2 ст. 61 ЦПК). Загальновідомість факту (*notaria*) може бути визнана судом лише при умові об'єктивній — відомість факту широкому колу осіб та суб'єктивній — відомості факту всьому складу суду. Існують полярні погляди про те, чи має суд право визнати певний факт загальновідомим⁸, чи повинен це зробити⁹. Видається, що при існуванні об'єктивної і суб'єктивної умов загальновідомість факту повинна бути визнана судом.

Відомість того чи іншого факту відносна, залежить від часу, коли сталася певна подія та поширеності інформації про це в певній місцевості. З приводу визнання обставини такою, що не потребує доказування, по причині її загальновідомості, суд, на наш погляд, повинен постановити ухвалу, хоча це положення не закріплене у ЦПК. Суд отримує знання про загальновідомі факти не з доказів не тому, що їх нема, а, навпаки, що потенційний і до того ж одноманітний доказовий матеріал існує з надлишком. Саме тому ці факти повинні бути включені із судового доказування, але в жодному випадку не із судового пізнання, як слушно вважав І. М. Резніченко¹⁰.

Варто зазначити, що з плином часу змінюється зміст загальновідомих фактів. Так, у 1917 р. відомий процесуаліст Е. В. Васьковський писав, що не можна вимагати, щоб сторона у справі доказувала, що в році 12 місяців або що з Москви до Петербурга неможливо дістатися за дві години, оскільки ці факти є загальновідомими¹¹. Зараз завдяки стрімкому розвитку науково-технічного прогресу шлях з Москви до Петербурга можна подолати значно швидше, відповідно зміст зазначеного загальновідомого факту змінився.

Наступною підставою звільнення від доказування є преюдиційність певного факту.

Обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрали законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлені обставини (ч. 3 ст. 61 ЦПК).

Вирок в кримінальній справі, що набрав законної сили, або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення обов'язкові для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено вирок чи постанову суду, з питань, чи мали місце ці дії та чи вчинені вони цією особою (ч. 4 ст. 61 ЦПК).

⁸ Штутин Я. Л. Предмет доказывания в гражданском процессе. — М.: Юриздат, 1963. — С. 50.

⁹ Смышляев Л. П. Предмет доказывания и распределения обязанности по доказыванию в советском гражданском процессе. — М.: Изд-во МГУ, 1961. — С. 18.

¹⁰ Резниченко И. М. Материальное и процессуальное в судебном доказывании // Формы защиты права и соотношение материального и процессуального в отдельных правовых институтах. — Калинин, 1977. — С. 43.

¹¹ Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса (2-е изд. — М., 1917). Извлечения // Гражданский процесс. Хрестоматия / Под ред. М. К. Треушниковой. — М.: Городец, 2005. — С. 364.

Варто погодитись, що основою преюдиції є законна сила вироку¹², преюдиційне значення для цивільної справи буде мати як обвинувальний, так і виправдувальний вирок¹³. Преюдиційна дія вироку у кримінальній справі чи постанови суду у справі про адміністративне правопорушення при вирішенні цивільних справ обмежена певними об'єктивними рамками, а саме: чи мали місце певні дії і чи вчинені вони цією особою, стосовно якої ухвалено вирок чи постанову суду. Інші питання, ухвалені вироком чи постановою суду для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, преюдиційного значення не мають.

Преюдиційна дія вироку чи постанови суду обмежена не тільки об'єктивними рамками. Вирок чи постанова можуть мати преюдиційне значення при розгляді цивільної справи також лише в суб'єктивних рамках його законної сили, котра поширюється лише на осіб, які брали участь у кримінальній справі. Проте, варто погодитись, що в окремих випадках преюдиційне значення вироку, що набрав законної сили, буде стосуватись і особи, яка несе матеріальну відповідальність за дії засудженого, навіть якщо ця особа не брала участі в кримінальному процесі¹⁴. Також слід зауважити, що сторона, яка вказує суду на існування преюдиційного факту, повинна довести його преюдиційність шляхом подання належно оформлених копій постанов, рішень чи вироків суду. Якщо суд прийде до висновку, що ці копії підтверджують преюдиційність певного факту, то сам факт, який зазначений у відповідному документі звільняється від доказування, оскільки є преюдиційним. У зв'язку з цим спірною видається думка окремих авторів, які не вважають доказами копії постанов, рішень та вироків¹⁵.

Відповідно до ЦПК України 1963 р. факти, які згідно закону припускаються встановленими, не доводились при розгляді справи. Таке припущення могло бути спростоване в загальному порядку. У літературі такі припущення отримали назву — законні презумпції¹⁶.

Законні презумпції — це логічний засіб, який дозволяє суду в передбачених законом випадках визнати істинним існування чи не існування певного факту, не вимагаючи доказів від сторін і покласти його в основу судового рішення, якщо це сформульоване законом положення відбиває найбільш звичайне і найбільш вірогідне явище. Так, відповідно до ст. 1184 Цивільного кодексу України шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини. В цій нормі вина опікуна презумується, але він може здійснювати процесуальну діяльність, спрямовану на доведення вини інших осіб, а, отже, на спростування презумпції своєї вини.

Повна цивільна дієздатність презумується у фізичної особи, яка досягла вісімнадцяти років (ст. 34 ЦК України).

Сімейний кодекс України у ст. 122 містить презумпцію, згідно з якою дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. Отже, законні припущення (презумпції) санкціонуються законом. Їх складають юридичні факти, що входять до підстав вимог і заперечень сторін, та можуть носити суперечливий характер і бути спростовані. За галузевою належністю законні презумпції класифікуються на матеріально-правові і процесуально-правові.

¹² Семенов В. М. Взаимная обязательность решений и приговоров в советском гражданском процессе // Ученые записки Свердловского юр. института. — Т. 3. — Свердловск, 1955. — С. 168; Полумордвинов Д. И. Законная сила судебного решения. — Тбилиси, 1964. — 156 с.

¹³ Еремкина А. П. О преюдициальном значении приговоров по уголовным делам для решений по гражданским делам // В книге: Труды. — Т. 38. Всесоюзный заочный юридический институт. — М.: ВЮЗИ, 1975. — С. 217.

¹⁴ Курьлев С. В. Основы теории доказывания в советском правосудии. — М., 1969. — С. 85.

¹⁵ Резниченко И. М. Материальное и процессуальное в судебном доказывании // Формы защиты права и соотношение материального и процессуального в отдельных правовых институтах. — Калинин, 1977. — С. 35.

¹⁶ Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства (М., 1909), Извлечения // Гражданский процесс. Хрестоматия / Под ред. М. К. Треушников. — М.: Городец, 2005. — С. 360.

Законодавство Франції також передбачає існування законних презумпцій як обставин, що не потребують доказування. Так, ст. 311 ЦК Франції передбачає презумпцію, що зачаття дитини відбулося протягом часу, який охоплює період, що передує її народженню, починаючи з 300-го дня і до 180-го дня включно. Суд, проте, зобов'язаний розглянути будь-які докази, спрямовані на спростування цих припущень¹⁷.

На жаль, чинний ЦПК не зараховує законні презумпції (припущення) до підстав звільнення від доказування. Ст. 60 ЦПК вказує на те, що доказування не може ґрунтуватись на припущеннях. Проте, як видається, коли йдеться не про будь-які припущення, а саме про законні припущення (презумпції), то рішення суду може ґрунтуватись на них, якщо особи, які беруть участь у справі, не спростують ці припущення. Зокрема, позивач у справі про відшкодування завданої шкоди не повинен доводити вину заподіювача шкоди, оскільки така припускається. Якщо відповідач не зможе спростувати цього законного припущення, то рішення суду буде ґрунтуватись на цьому припущенні, не зважаючи на те, що позивач не надав доказів вини відповідача. Крім цього, на підставі ст. 146 ЦПК у разі ухилення особи, яка бере участь у справі, від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для встановлення якого експертиза була призначена або відмовити у його визнанні. Отже, в даному випадку суд буде лише припускати існування чи не існування певного факту, проте, цей факт може бути покладений в основу судового рішення по справі.

Л. Д. Луспеник вказує на закріплення у ЦПК не тільки презумпцій, а також і фікцій як обставин, які лише визнаються існуючими, насправді ж їх немає. Так, процесуальною фікцією вважається правило, закріплене у ч. 8 ст. 76 ЦПК, згідно з якою у разі відмови адресата одержати судову повістку, особа вважається повідомленою про час і місце судового засідання¹⁸.

Варто погодитись, що юридичні презумпції у цивільному процесі, в основному, використовуються для виконання функції розподілу обов'язків по доказуванню¹⁹, полегшують доказову діяльність суб'єктів доказування внаслідок зменшення кількості фактів, що потребують доказування, скорочують і спрощують доказовий процес²⁰, відіграють важливу доказову роль в процесі встановлення істини по справі²¹.

Припущення широко використовуються в будь-якому пізнавальному процесі, в тому числі і в судовому. Наприклад, припущення роблять можливим використання в процесі судового доказування правило належності доказів, згідно з яким суд не бере до розгляду докази, які не стосуються предмета доказування (ст. 58 ЦПК). Як слушно зазначає Є. Б. Тарбагаєва, приймаючи доказ, суд лише припускає його здатність підтвердити чи спростувати необхідну для вирішення справи обставину, а вирішення питання про наявність чи відсутність зв'язку між доказом і обставиною, що підлягає встановленню, має відбутись під час дослідження і оцінки доказів²².

¹⁷ Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / Перевод В. Захватаева. — М.: Истина, 2004. — С. 74.

¹⁸ Луспеник Л. Д. Вказана праця. — С. 58.

¹⁹ Елизаров В. Распределение обязанностей по доказыванию в практике работы адвокатов // Материалы научно-практической конференции «Защита прав личности по гражданским делам». — М., 1966. — С. 21.

²⁰ Проблемы науки гражданского процессуального права / Под ред. В. В. Комарова. — Х.: Право, 2002. — С. 177.

²¹ Сергеев А. П. Презумпция правомерности фактического владения с точки зрения значения и видов презумпций в советском праве // Правосубъектность по гражданскому и хозяйственному праву. — Л., 1983. — С. 123.

²² Тарбагаєва Е. Б. Природа законных презумпций в гражданском процессе // Правосубъектность по гражданскому и колхозному праву. — Л., 1983. — С. 154.

О. Ульяновська вважає, що значення презумпцій у праві складно переоцінити, багато презумпцій виступають у ролі принципів права, керівних начал правового регулювання, що відображають моральність механізму дії права (наприклад, презумпція добропорядності)²³.

Разом з тим, слід зауважити, що відомий процесуаліст О. С. Іоффе зазначав, що елемент недостовірності є у всій ймовірності, навіть у ймовірності найвищого ступеня і тому рішення суду не можуть ґрунтуватись на припущеннях²⁴.

Поділяємо вказану позицію лише частково, оскільки, суд, на наш погляд, має право ґрунтувати своє рішення на припущеннях, проте не будь-яких, а лише тих, які прямо чи опосередковано закріплені у правовій нормі.

Підсумовуючи вищесказане, слід позитивно оцінити такі новели ЦПК як розширення кола рішень судових органів, що мають преюдиційне значення, зарахування до підстав звільнення від доказування визнання сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, обставин, що мають значення для справи. Проте, слід зазначити, що право на відмову від визнання обставин під час розгляду справи по суті на підставі ст. 178 ЦПК надане лише сторонам. Видається за необхідне усунути цю прогалину в законодавстві і надати право відмовитись від визнання, здійсненого у попередньому судовому засіданні, не лише сторонам, а і іншим особам, які беруть участь у справі, і внести відповідні зміни до ст. 178 ЦПК України.

Також не поділяємо позицію законодавця стосовно вилучення з кола обставин, що не підлягають доказуванню, законних презумпцій.

Слід зазначити, що вилучення законних презумпцій з кола підстав звільнення від доказування може призвести до значного уповільнення розгляду справ, зменшення оперативності цивільного процесу та негативно вплине на розподіл обов'язків по доказуванню між сторонами.

Видається, що у судовій практиці законні презумпції і надалі будуть належати до підстав звільнення від доказування, тому з метою усунення протиріч між теорією і практикою цивільного процесу вважаємо за доцільне долучити їх до кола обставин, що не потребують доказування (ст. 61 ЦПК).

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Львівської комерційної академії (протокол № 8 від 4 квітня 2006 року)*

²³ Ульяновська О. Правові фікції і презумпції: єдність та відмінність // Право України. — 2005. — № 6. — С. 102.

²⁴ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1956. — С. 127.